

F. VAN SAMANG, *"Doodgewone woorden – NS-taal en de Shoah"*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Departement Moderne Geschiedenis, 2008, promotor: Prof. Dr. G. Verbeeck

---

Hoewel de groeiende aandacht voor de Shoah historici in toenemende mate heeft gedwongen inzichten te ontleen aan talrijke sociaalwetenschappelijke disciplines, werden taalkundige noties tot op heden nauwelijks als mogelijke verklaringsfactor voor de judeocide overwogen. Onderzoek naar NS-taal (nationaalsocialistische taal) spitste zich de jongste halve eeuw hoofdzakelijk toe op lexicaal-semanticke verschuivingen in geïsoleerde lexemen (sinds kort ook in enkele omvattende lexicons gebundeld) (Schmitz-Berning, 2000; Michael, Doerr & Rose, 2002), of beperkte zich tot enkele filosofische reflecties, die in de regel niet op een stevig kwantitatief fundament berustten (Klemperer, 1949; Faye, 1977). Een specifieke NS-taal werd weliswaar door sommige auteurs voorondersteld, maar de kenmerken van zo'n discours werden nooit op een systematische manier opgespoord en beoordeeld – een analyse die nochtans essentieel is voor de vraag hoe taal tot genocide kan leiden (Lang, 1990). In *"Doodgewone woorden – NS-taal en de Shoah"* ligt dan ook een dubbele vraag voor. Ten eerste: indien zich met de groei van de nationaalsocialistische beweging ook een specifieke nationaalsocialistische taal ontwikkelde, door welke eigenschappen werd die taal dan gekenmerkt? En vervolgens: hoe kan die NS-taal eventueel een bijkomende verklaringsfactor zijn voor de genese van de judeocide?

In het eerste deel werd het discours geanalyseerd van een nationaalsocialistische gezagsdrager, in wiens taalgebruik naar alle waarschijnlijkheid de essentie van een specifiek NS-discours teruggevonden kon worden. Adolf Hitler, "de redenaar met het grootste politieke verbale geweld, exponent en leider van de meest radicale, antisemitische en antidemocratische [...] politieke partij van de Republiek van Weimar" (Kershaw, 1989, 132-133), was daarbij een voor de hand liggende keuze. Dit betekent niet dat de toenmalige kanselier en *Führer* als enige betekenisvolle factor in de besluitvorming van het Derde Rijk moet worden beschouwd, zoals dat in de onmiddellijke naoorlogse geschiedschrijving al te vaak gebeurde, maar wel als een centrale en representatieve hoofdrolspeler die onmiskenbaar een zware stempel op het NS-regime drukte. Zoals een geschiedenis van het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime of de besluitvorming in de *Army Council* van het IRA onvolledig zou zijn indien daarin geen melding werd gemaakt van Nelson Mandela of Gerry Adams, zo zou een studie van het nationaalsocialistische

discours in gebreke blijven indien niet werd ingezoomd op het discours van Hitler.

Hitlers verhoog werd geanalyseerd op drie verschillende betekenis gevende niveaus: het lexicaal-semantic, het pragmatisch-discursieve en het intertekstuele niveau. Om mogelijke verschuivingen in dit discours te kunnen ontdekken werd een onderscheid gemaakt tussen vier duidelijk onderscheiden periodes: van Hitlers eerste politieke geschrift tot zijn ontslag uit de Landsberggevangenis (1919-1925), van de publicatie van *Mein Kampf* tot de nationaalsocialistische machtsovername (1925-1933), van Hitlers eerste jaren als kanselier tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (1933-1939) en ten slotte de oorlogsjaren tot het einde van het NS-regime (1939-1945). Wat het bronnenonderzoek betreft gingen we voor dit eerste deel exhaustief te werk: we onderzochten niet enkel Hitlers toespraken in zoverre die betrekking hadden op de joodse kwestie, maar ook *Mein Kampf*, Hitlers '*Zweites Buch*', de gesprekken met Hermann Rausching, Hitlers tafelgesprekken, de aantekeningen die Bormann van februari tot april 1945 in de *Führerbunker* maakte en het politieke testament dat Hitler kort voor zijn dood aan zijn secretaresse dicteerde. Aangezien we niet konden uitsluiten dat het discursieve handelen in de private sfeer op een andere wijze vorm kreeg als het talige handelen op het publieke forum, werd tevens een onderscheid gemaakt tussen een besloten discours (intentioneel gericht op een kleine, bekende en vrij nauwkeurig afgebakende groep) enerzijds, en een publiek of openbaar discours anderzijds.

Op het lexicaal-semantic vlak toonde het onderzoek een grote kloof aan tussen de betekenissen waarmee Hitler de woorden *Jude*, *jüdisch* en *Judentum* bekleedde en de betekenissen die we konden aantreffen in contemporaine lexicaal repertoria. Daar waar de repertoria een relatieve consensus lieten zien over de kernbetekenis van de onderzochte lemmata (joden werden er doorgaans in omschreven als een 'semitische' 'volk(-sstam)', afkomstig en 'verdreven' uit het 'land' of 'koninkrijk' 'Judea', die een 'geloof' of 'religie' van 'mozaïsche' origine aanhingen), associeerde Hitler 'de joden' en 'het jodendom' vooral met inhouden die in repertoria als perifeer golden – in zijn optiek waren joden vooreerst een 'internationaal' 'ras' met 'bolsjewistische' en 'marxistische' connecties, die de 'democratie' en de 'pers' domineerden, het 'kapitaal' in handen hadden en op 'oorlog' belust waren. Slechts één inhoud viel samen met de betekenissen die we in repertoria aantreffen ('volk'), maar met het verstrijken van de jaren nam ook die verwijzing stelselmatig af (14 referenties van 1919 tot 1933, maar slechts vier referenties van 1939 tot 1945). Bovendien waren de randbetekenissen in toenemende mate contradictorisch: joden werden er in één adem van beschuldigd internationale

nationalisten te zijn, pacifistische oorlogszuchtige democraten of kapitalistische communisten. Omdat een rationeel verweer tegen dergelijke omschrijvingen vrijwel onmogelijk was, kon de discursieve insluiting van 'de joden' niet anders dan tot hun daadwerkelijke, maatschappelijke uitsluiting leiden.

Op het pragmatisch-discursieve vlak werd op basis van elf nauwkeurig geselecteerde criteria (gaande van een duidelijke probleemstelling over de theoretische fundering van zijn stellingen tot de consistentie en aanvaardbaarheid van de aangehaalde alternatieven) nagegaan in welke mate Hitlers discours (1919-1945) als een omvattend, samenhangend verklaringsmodel kan worden beschouwd. De onderzoeksresultaten geven aan dat zijn publieke en private discours in de periode 1919-1925 weliswaar aan de meeste criteria voldeden (met name in 67,88% van de gevallen), maar met het verstrijken der jaren steeds minder aan de noodzakelijke toetsstenen beantwoordden (38,64% in de tweede, 34,27% in de derde en 4,04% in de laatste periode). Bovendien lieten de onderzoeksgegevens duidelijk zien dat de 'joodse kwestie' aanvankelijk stevig in het private en publieke discours vervlochten was en de causaliteit tussen de 'joodse kwestie' en de aangehaalde problemen doorgaans werd verduidelijkt. Van 1926 tot 1945 werden de verwijzingen echter fragmentarisch en minder in de omringende tekst geïntegreerd. Daar waar van 1919 tot 1924 in 120 van de 401 paragrafen waaruit zijn toespraken waren opgebouwd naar joden werd verwezen (29,93%), gebeurde dat van 1939 tot 1945 enkel nog in 55 van de 448 paragrafen (12,28%). Omdat uitspraken hun betekenis altijd ten dele ontleenen aan de tekst waardoor ze omringd worden, leidde de desintegratie van het modelmatige spreken en de loskoppeling van de joodse kwestie uit de omringende tekst tot een toegenomen interpretatiemogelijkheid voor de toehoorders – een fenomeen dat we aanduiden met de term 'discursieve ontgrenzing'.

In het derde hoofdstuk werd geanalyseerd hoe het anti-joodse beleid werd verwoord in op zichzelf staande, maar inhoudelijk verwante teksteenheden. Die intertekstuele relatie reflecteerde geen graduele verstrakking van het anti-joodse beleid, zoals menig historicus tot op heden – soms impliciet, maar soms ook erg uitgesproken – volhield (zie onder meer: Jäckel, 1981; Burrin, 1991; Hartog, 1994; Michman, 1987), maar gaf net aan dat uitspraken met een genocidaal potentieel en vrij gematigde statements elkaar van 1919 tot 1945 constant afwisselden. Op het intertekstuele vlak was Hitlers discours 'obsceen': de tegenstrijdige kruisverwijzingen in zijn discours reveleerden zoveel, dat ten slotte niets meer zichtbaar was van datgene waar het in feite om ging.⁶ Hierdoor werd elke beschuldiging, elke aantijging, elk verwijt van

---

⁶ De omschrijving van obsceniteit werd ontleend aan Hertmans (1990, 9).

zowel radicalisme als gematigdheid overgelaten aan de interpretatie van de toehoorder en kon de spreker zich meteen ook aan elk ethisch appel onttrekken. Aangezien dit fenomeen zich zowel in het private als in het publieke discours manifesteerde, komt ook de gangbare aanname, dat Hitler een codetaal hanteerde om het anti-joodse beleid aan zijn overige NS-functionarissen kenbaar te maken, op losse schroeven te staan.

De combinatie van de 'ontgrenzing' op het pragmatisch-discursieve, de tot norm verheven contradictorische associatie op het lexicaal-semanticke vlak met de daaraan gekoppelde beweging van insluitende uitsluiting, en de obsceniteit van de intertekstuele relatie die de spreker normatief onzichtbaar maakte, werd in het proefschrift aangeduid met de term 'semantische entropie' en werd als het wezenskenmerk van Hitlers anti-joodse discours beschouwd.

In het tweede deel werd een wijsgerig-psychologisch model aangereikt, waarin de relatie tussen semantische entropie en de genese van de Shoah werd verduidelijkt. Centraal stond daarbij de cognitieve dissonantietheorie, die de Amerikaanse sociaal psycholoog Leon Festinger (1957; 1958) omstreeks 1950 ontwikkelde. De theorie stelt dat wanneer twee opvattingen of houdingen (cognities) niet met elkaar in overeenstemming zijn, een mentale spanning ontstaat, die individuen proberen te reduceren omdat ze als hinderlijk wordt ervaren. Verschillende opties zijn dan voorhanden. Hij kan de positieve eigenschappen van de geprefereerde cognitie uitvergroten en de negatieve minimaliseren (het *free-choice* model); hij kan additionele informatie over zijn cognities systematisch negeren of activeren (het *exposure-to-information* model); of hij kan reageren op de vermeende dwang die door anderen wordt uitgeoefend om zijn cognitie te laten wijzigen (waarbij de gedragswijziging toeneemt naarmate de dwang of de beloning kleiner zijn – het *forced-compliance* model). In ons proefschrift opperden we de mogelijkheid dat semantische entropie cognitieve dissonantie afbouwde (en dus een zeker mentaal evenwicht creëerde), terwijl de beide dissonante cognities bij het individu intact bleven.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. De meeste leden van de *Kriminalpolizei* waren al geruime tijd voor de nationaalsocialistische machtsovername lid van de Duitse veiligheidsdiensten. De prille democratie van Weimar bood hen weliswaar uitgebreide mogelijkheden om misdaad te bestrijden, maar gaf daarvoor uiteraard geen *carte blanche* – wat door veel politielui als een onaanvaardbaar gebrek werd beschouwd (Wagner, 2002, 42-50). De bijkomende middelen die het Hitlerregime hen verschafte zal door velen dan ook positief onthaald zijn, hoewel het enthousiasme in een aantal gevallen wel-

licht werd getemperd door het openlijke, virulente antisemitisme van NS-prominenten. De beide dissonante cognities hoefden echter niet tot mentale spanning te leiden, omdat de semantische entropie de politielui toeliet uitdrukkingen als "Endlösung der Judenfrage" of "Vernichtung der europäischen Juden", "Auswanderung" of "Evakuierung" op een voor hen consonante manier – anders geformuleerd: in hun eigen voordeel – te interpreteren. Leden van het korps met een uitgesproken antisemitische overtuiging konden hun handelingen rechtvaardigen door te verwijzen naar (en het hanteren van) uitlatingen die hun meerderen reeds hadden gedaan, maar er meteen ook een andere, meer radicale invulling aan geven. Op die manier ontstond wat Nietzsche (2000, 39; 1997a, 56-57, 80; 1997b, 23, 29-30) de "tot waarheid omgelogen leugen" had genoemd en door de Duitse fenomenoloog Max Scheler (1978, 29-34) als "organische Verlogenheit" (organische leugen) was gekarakteriseerd – een (on?)ware uitspraak die door de spreker niet meer als leugen moest of kon worden herkend of erkend. Dit zou meteen ook verklaren waarom een 'Shoah met verschillende snelheden' ontstond, waarbij uiteenlopende initiatieven werden genomen aan de basis, die elk op hun beurt werden gelegitimeerd door de uiteenlopende interpretaties van identieke uitspraken.

In het derde deel gingen we na of de hypothese die in deel twee werd uitgewerkt daadwerkelijk door de bronnen wordt bevestigd en kon worden veralgemeend van een persoonsgebonden discours naar een *Gruppensprache*. Gebruikmakend van een juridisch criterium selecteerden we 12 instellingen (de SS, het *Reichssicherheitshauptamt*, de Gestapo en de *Judenreferaten*, de *Einsatzgruppen*, vier ministeries, het *Generalgouvernement*, de Gevolmachtigde voor het Vierjarenplan en de *Wehrmacht*), waarvan we 403 sleutel-documenten aan een uitvoerige discoursanalyse onderwierpen. Concreet gingen we op zoek naar 29 begrippen die tijdens het NS-regime een genocidaal potentieel hadden (*ab-* en *verschieben*, *ab-* *aus-*, *ein-*, *rück-*, *übersee-*, *weiter-* en *zuwandern*, *ausmerzen*, *ausrotten* en *ausschalten*, *an-*, *aus-* en *umsiedeln*, *austreiben*, *beseitigen*, *emigrieren*, *Endziel*, *entfernen*, *erledigen* en *ermorden*, *erschiessen*, *evakuieren*, *exekutieren*, varianten op een (*End-*)*Lösung der Judenfrage*, *liquidieren*, *vernichten* en *zerstören*). Na zorgvuldig onderzoek drongen zich drie belangrijke conclusies op. Indien de daders zich van een codetaal hadden bediend, zou men vooreerst een afname verwachten in de diversiteit van de gebruikte 'eufemismen'. Maar bij tien van de twaalf onderzochte instellingen bleef die diversiteit tot de laatste oorlogsjaren gehandhaafd. Ten tweede zou men bij het gebruik van een codetaal geen expliciet moorddadige termen (zoals *erschiessen* of *ermorden*) meer mogen

aantreffen, noch bij de uitvoerders, noch bij de planners. Maar het aantal expliciete verwijzingen bleef na 1941 bij de meeste instellingen ongeveer even groot, en de bronnen geven aan dat dit ook in het private discours van de hoofdrolspelers het geval was. Ten derde blijkt uit de bronnen dat persoonlijke initiatieven op lagere beleidsniveaus vaak kracht bijgezet werden door te verwijzen naar uitspraken van hiërarchische oversten, die naar alle waarschijnlijkheid in oorsprong geen genocidale reikwijdte hadden. Het bronnenonderzoek geeft dus enkele evoluties aan die niet consistent zijn met de aanname dat NS-prominenten de judeocide met een codetaal verhuld zouden hebben; die ontwikkelingen hangen echter wel zinvol samen met de stelling dat semantische entropie het nationaalsocialistische discours tekende en openingen liet voor individuele initiatieven op verschillende institutionele echelons.

Opnieuw kan een voorbeeld dit mechanisme verduidelijken. De meeste gezaghebbende historici nemen aan dat de beslissing om de Europese joden te doden ten vroegste werd genomen in de loop van 1941. Hoe dan ook begon de systematische moordpraktijk pas in de herfst van dat jaar (Hilberg, 1985, 291-334). Twee jaar eerder (op 21 september 1939) had Reinhard Heydrich, het toekomstige hoofd van het *Reichssicherheitshauptamt*, het anti-joodse beleid in een memorandum uitgestippeld. Daarin maakte hij een uitdrukkelijk onderscheid tussen een (niet nader bepaald) *Endziel* en de verschillende stappen die tot dat 'einddoel' moesten leiden (waaronder het samenbrengen van joodse gemeenschappen op plaatsen waar spoorlijnen aanwezig waren en het oprichten van aan de Duitse autoriteiten verantwoording verschuldigde joodse raden) ("Schnellbrief des Chefs der Sicherheitspolizei Heydrich 21.9.1939" in Longerich, 1989, 47-52). Hoewel niet werd verduidelijkt wat dit 'einddoel' precies behelsde (nog in juli 1941 maakte Heydrich trouwens duidelijk dat enkel bepaalde groepen – en dus niet alle – joden 'opgespoord' moesten worden, wat suggereert dat het niét om een genocidaal initiatief ging) ("Einsatzbefehl Heydrichs 2.7.1941" in Longerich, 1989, 116-118), grepen sommige laaggeplaatste NS-functionarissen zijn memorandum aan om een meer extreme koers te gaan varen. Wat het onmiddellijke doel van de getto's zou zijn wilde *Regierungspräsident* Friedrich Übelhör von Kalisch niet meteen kwijt. Maar "het einddoel", schreef hij in zijn omzendbrief van 10 december 1939, "moet in ieder geval zijn dat we deze pestbuil volledig uitbranden" ("Rundschreiben des Regierungspräsidenten 10.12.1939" in Longerich, 1989, 59-63). Het is niet zo dat Hitler de blauwdruk voor de genocide reeds kort na de Eerste Wereld-

oorlog had ontworpen, zoals intentionalistische historici volhouden.⁷ Evenmin kunnen de vroegste extreme profetieën en richtlijnen van vooraanstaande NS-functionarissen als onschuldige retoriek van de hand gewezen worden, zoals hun functionalistische opposanten met overtuiging betogen. De Shoah kristalliseerde daarentegen uit de interactie van een specifiek nationaalsocialistisch discours, in hoofdzaak getekend door semantische entropie, dat reeds lang voor de Tweede Wereldoorlog tot stand was gekomen, en de wijze waarop het door anderen – ter reductie van cognitieve dissonantie – werd geïnterpreteerd, vormgegeven en tot in zijn meest extreme vormen werd doorgevoerd.

Fabian Van Samang
fvsamang@hotmail.com

AFKORTINGEN

NS   nationaalsocialisme

BIBLIOGRAFIE

- BURRIN (P.), *Het ontstaan van een volkerenmoord. Hitler en de joden*, Amsterdam, 1991.
- "Einsatzbefehl Heydrichs an die HSSPF in der Sowjetunion: Weisungen an die Einsatzgruppen und -kommandos, 2.7.1941" in: P. LONGERICH (ed.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, München, 1989, pp. 116-118.
- FAYE (J.), *Totalitäre Sprachen. Kritik der narrativen Vernunft. Kritik der narrativen Ökonomie*, Frankfurt a/d Main, 1977.
- FESTINGER (L.), *A theory of cognitive dissonance*, Evanston, 1957.
- FESTINGER (L.), RIECKEN (H.) & SCHACHTER (S.), "When prophecy fails" in: E. Maccoby (ed.), *Readings in social psychology*, New York, 1958, pp. 156-163.
- HARTOG (L.), *Hoe ontstond de jodenmoord? Hitler, Amerika en de Endlösung*, Den Haag, 1994.
- HERTMANS (S.), *Het bedenkelijke*, Amsterdam, 1990.
- HILBERG (R.), *The destruction of the European Jews*, New York, 1985.
- JÄCKEL (E.), *Hitlers Weltanschauung*, Stuttgart, 1981.
- KERSHAW (I.), *The Nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*, Londen & New York, 1989.
- KLEMPERER (V.), *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Berlijn, 1949.
- LANG (B.), *Act and idea in the Nazi genocide*, Chicago, 1990.

---

⁷. Het intentionalisme is in de historiografie van de Shoah de school die aanneemt dat de Shoah reeds lang voor de Tweede Wereldoorlog in een welomlijnd genocidaal plan was uitgetekend en met het klimmen der jaren systematisch werd gerealiseerd.

- MICHAEL (R.), DOERR (K.) & ROSE (P.), *Nazi Deutsch/Nazi German. An English lexicon of the language of the Third Reich*, Greenwood, 2002.
- MICHMAN (J.), *Met voorbedachten rade. Ideologie en uitvoering van de Endlösung der Judenfrage*, Amsterdam, 1987.
- NIETZSCHE (F.), *De antichrist. Vloek over het christendom*, Amsterdam & Antwerpen, 1997a.
- NIETZSCHE (F.), *Afgodenschemering. Of hoe men met de hamer filosofeert*, Amsterdam & Antwerpen, 1997b.
- NIETZSCHE (F.), *De genealogie van de moraal*, Amsterdam & Antwerpen, 2000.
- "Rundschreiben des Regierungspräsidenten von Kalisch, Übelhör: Bildung eines Ghettos in der Stadt Lodz, 10.12.1939" in: P. LONGERICH (ed.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, München, 1989, pp. 59-63.
- SCHELER (M.), *Das Ressentiment im Aufbau der Moralen*, Frankfurt a/d Main, 1978.
- SCHMITZ-BERNING (C.), *Vokabular des Nationalsozialismus*, Berlin, 2000.
- "Schnellbrief des Chefs der Sicherheitspolizei Heydrich an die Chefs der Einsatzgruppen in Polen betr. die Judenfrage im besetzten Gebiet, 21.9.1939" in: P. LONGERICH (ed.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, München, 1989, pp. 47-52.
- WAGNER (P.), *Hitlers Kriminalisten. Die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus zwischen 1920 und 1960*, München, 2002.